

Platform Duurzame en Solidaire Economie

Expert meeting Een Nieuwe New Deal - 16 oktober 2008

Internationale aspecten in de nieuwe new deal - een inbreng voor de expert meeting inzake de Verklaring van Tilburg (Versie 1.0)

J.B. (Hans) Opschoor
Vrije Universiteit en Institute of Social Studies
Den Haag, 13 sept 2008

Rijkere economieën dienen transitieën in te zetten, wil de wereld duurza(a)m(er) en rechtvaardig(er) worden (Verklaring van Tilburg; zie ook het “Taakstellend kader” voor de expert meeting; vgl. WCED 1987). Daaraan zitten tal van institutionele en systemische facetten. De Verklaring van Tilburg kiest als randvoorwaarde hiervoor dat de welvaart in het Zuiden zal moeten groeien mede op basis van groei in het verbruik van energie en materialen daar; dit kan alleen als in het Noorden krimp in materiele en energetische zin ontstaat – wat niettemin in het Noorden ook tot meer welzijn zou moeten kunnen leiden. De Verklaring ontwikkelt een zestal speerpunten. Hieronder volgt een voorstel voor een *kader* voor gewenste veranderingen op het internationale vlak met betrekking tot met name het structurele speerpunt (sectie I hieronder); er worden geen prioriteiten aangegeven. Daarna (sectie II) volgt een (heel) beknopte argumentatie daarvoor.

I Naar (meer) duurzaamheid en rechtvaardigheid

Ik zie stappen in die richting in termen van: (1) consolidering en (2) uitbouw van wat kan worden genoemd: het ‘mondiaal acquis’ van UNCED (UN Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro 1992) en WSSD (World Summit on Sustainable Development, Johannesburg 2002).¹ Tegelijkertijd gaat het hieronder volgende vaak veel verder dan de strekking van de genoemde conferenties.²

Ik orden mijn verlanglijst voor wat betreft die stappen onder een drietal hoofdjes:

- duurzame welvaart en ecologisch inpasbare economische groei;
- rechtvaardiger internationale verhoudingen;
- duurzaamheids-’governance’.

¹ Rio resulteerde in een actieplan (Agenda 21) voor regeringen, sectoren, gemeenschappen, de internationale instellingen. Dat actieplan begint met de Declaration of Rio met daarin een 30-tal “principles of sustainable development”. Beide werden in essentie overgenomen tijdens de WSSD (helaas was er tussen 1992 en 2002 niet echt veel voortgang geboekt bij de implementatie van Agenda 21). Daarnaast resulteerde Rio in het tekenen van het VN-Kaderverdrag inzake Klimaatverandering (UNFCCC), en de Conventie inzake Biodiversiteit.

² Met dank aan veler denkwerk en inspiratie – niet in de laatste plaats dat van Stiglitz, en ten onzent: Goudzwaard en De Lange.

1) *Duurzame welvaart en ecologisch inpasbare economische groei*

1.1: kaderstellend beleid

Beleid, dat in staat is de grenzen van de milieugebruiksruimte te bewaken en het groeiproces om te buigen of af te remmen als het in onduurzame zones buiten die ruimte komt:

- scherp gedefinieerde, veilige maxima inzake milieubelasting en certificering;
- quota voor de winning van grondstoffen en natuurlijke hulpbronnen;
- zonerings bij gebruik en belasting van ruimte en ecosystemen;
- faire, gefaseerde betrokkenheid van derde wereldlanden bij doelstellingen inzake mondiale milieuproblemen.

Deze route kan worden ondersteund door:

1.2: proces-sturend beleid:

"marktconforme sturing" van het economisch proces (productie, consumptie, investering, handel) binnen de gestelde kaders (cf. 1.1) door gebruik te maken van de krachten van het financiële eigenbelang om afwenteling van sociale kosten tegen te gaan. Anders gezegd: milieukosten in de prijzen tot gelding te laten komen, bijvoorbeeld via:

- verwijdering van onduurzame en onrechtvaardige subsidies;
- heffingen, statiegeldsystemen, royalties, etc. Dit kan ook vorm krijgen in een 'groen(er)' belastingstelsel.

Op verzoek van de ontwikkelingslanden is internationaal sinds de voorbereiding van UNCED een discussie geagendeerd inzake duurzame(r) *productie en consumptiepatronen* (de zogenaamde PCPs);

- dit dient te worden uitgewerkt in termen van levensstijl(en) als technologie; het laatste is weinig omstrede, maar het eerste is – zeker voor de rijkere segmenten in samenlevingen in Noord en Zuid – nu onvermijdelijk aan de orde, hoe men daar ook over denkt. Te denken valt aan energieverbruik, waterverbruik, vleesconsumptie, etcetera. [een economie van het (materiële) genoeg; nieuwe levensstijlen];
- Op dit moment is er geen institutionele structuur die de notie van duurzame productie- en consumptiepatronen kan uitwerken en implementeren. Hier zie ik een majeure tekortkoming in de internationale architectuur. Zie verder onder duurzaamheids-*governance*;

Instrumenten die in dynamische zin het economisch proces duurzamer maken zijn:

- stimulering van schonere en zuinigere productiemethoden en producten;
- stimulering van recycling, natuurontwikkeling tbv hulpbronnenregeneratie, etc.

Wil proces-sturend beleid effectief zijn, dan is een noodzakelijke voorwaarde dat een maatschappij weet, waarheen zij wenst te gaan in termen van duurzaamheid. In die zin is 1.1 een logisch een voortraject voor 1.2.

1.3: internationale aanpak:

De meeste instrumenten uit 1.1 en 1.2 vergen een actieve en effectieve overheid – die er in afnemende mate lijkt te zijn, ook in het Noorden (met één helaas niet erg voorbeeldige uitzondering). Daardoor dienen instrumenten als de hier besprokene onderdeel uit te maken van internationale overeenkomsten en afspraken, op regionaal en – waar nodig – mondiaal niveau. Een tweede argument voor het ontwikkelen van deze instrumenten in een internationaal verband is de niet onbegrijpelijke roep uit het bedrijfsleven om een “level

playing field”. En ten derde: de angst dat afzonderlijke landen die in termen van verduurzaming voorop lopen hun economisch draagvlak uithollen door verplaatsing door bedrijven van hun economische activiteiten. Zie verder “milieuoverenkomsten” hieronder.

1.4: Echte welvaartsmaten

Pro memorie; dit punt is al eerder aan de orde geweest. Indien dit nog verder dient te worden uitgewerkt, dan toevoegen: maten voor natuurlijk (en andere vormen van) *kapitaal* (‘stocks’) toevoegen aan wat er al voor ligt aan ideeën over maten van inkomen en andere welvaartselementen (‘flows’).

2) ***Rechtvaardiger internationale verhoudingen***

Rechtvaardiger internationale verhoudingen komen er niet blijvend vanzelf: ze vragen om effectievere mondiaal werkende herverdelende mechanismes en instituties.

2.1: Nieuwe mechanismen

Voor een rechtvaardiger verdeling van de mondiale milieulasten en van de toegang tot de natuurlijke welvaartsbronnen betekent dit o.a.:

- nieuwe internationale fondsen waarin naar vermogen wordt bijgedragen en waaruit naar behoefte milieumaatregelen worden gefinancierd. Ze kunnen bijvoorbeeld worden gevuld met een progressieve wereldbelasting op energieverbruik, een belasting op handelsstromen, een 'inkomens'belasting van het Nationale inkomen, afoming opbrengsten verhandeling van milieurechten, etcetera;
- een eerlijker verdeling van committeringen inzake de realisatie van duurzaamheid (zowel in milieudegradatie mitigerende zin als in termen van opdraaien voor de adaptatieinspanningen bij rest-degradatie). Te denken valt aan afspraken in het post-Kyoto-kader: rijke landen zullen het voortouw moeten nemen in mitigatie in eigen contreien en in de bemiddeling van mitigatie in het Zuiden. Rijke landen en transnationale ondernemingen zullen een cruciale rol hebben te spelen in het faciliteren van adaptatieprogramma's in ontwikkelingslanden. Voor klimaat alleen valt te denken aan een t.o.v. ODA *additionele* 0,1% voor mitigatiesteun en nog eens 0,1% voor adaptatiesteun door rijke landen. Voor overige componenten van duurzame ontwikkeling een additionele 0,1%.
- Landen kunnen worden beloond voor hun bijdrage aan het behoud van biologische rijkdom en mondiale milieubuffers. Ook kan worden gedacht aan verhandelbare rechten op stukjes van de milieugebruiksruimte (koolstofemissies, etc).

2.2: Effectiever armoedebestrijding

“There will be no ecology without equity; there will be no equity without ecology” - Sachs e.a. 2002). Alleen al om die reden (dus nog afgezien van de uiteraard ook geldende morele gronden daarvoor) is het gewenst:

- armoede effectief te bestrijden.
 - o In dit kader dient urgent het denken te beginnen over doelstellingen (en methoden om die te bereiken) voorbij de voor 2015 bepaalde *Millennium Development Goals* (zowel qua inhoud, als qua niveau), met daarin een explicieter plaats voor ecologische en klimaatdoelstellingen;

- Schulden van de allerarmsten inderdaad delgen, en voorkomen dat financiële instellingen (of regeringen van betrokken landen) arme landen opnieuw met financieel riskante leningen opzadelen.
- de inkomensongelijkheid wereldwijd terug te dringen;
- arme landen stimuleren zoveel mogelijk via zelf-hulp de eigen ontwikkeling te trekken;
- een nieuw mondiaal financieel stelsel dat het landen mogelijk maakt in aanvulling op de eigen financiële middelen in tijden van nood te trekken op wereldwijde reserves (zie Stiglitz 2006).

2.3: Een new deal in handel/kapitaalstromen

Wil een rechtvaardiger verdeling van een (ecologisch inpasbaar) mondiale productie van goederen en diensten ook sociaal en economisch duurzaam zijn, dan dient er sprake te zijn van:

- een fair en geëcologiseerd wereldhandelsbeleid (groen WTO), in plaats van alleen een ontwikkelingsronde ('Doha'). Op de korte termijn gaat het wat de ontwikkelingslanden betreft om "trade and aid". WSSD heeft de gedachte omarmd dat '...a universal, rule based trading system can be equitable and can stimulate sustainable development.' Dat kan misschien wel, maar dat is niet altijd het geval – het hangt van de keuze van de 'rules' af. Het is niet zo, dat liberalisatie *tout court* duurzaamheid en/of een minder scheve inkomensverdeling bevordert – de feiten suggereren eerder het tegendeel. In WTO dienen de 'non trade concerns' WEL 'concerns' te worden, of anders vertaald te worden in het handelsverdrag inperkende multilaterale verdragen, met name op sociaal en ecologisch gebied (zie verder hieronder).

Op den duur moeten de prijzen van goederen en diensten een goede weergave zijn van alle met die goederen gemoeide kosten, inclusief de kosten van milieubehoud en compensatie van uitputting. Er valt in dit verband een lans te breken voor internationaal aanvaarde minimum-normen ter garantie van de duurzaamheid van productie, en bescherming tegen landen die duurzaamheids-ontduikers (of "milieudumpers") zijn.

- Tegelijkertijd dient de traditionele, ontwikkelingsgerichte agenda (afbouw protectie en landbouwsubsidies in het Noorden, etcetera) te worden afgewikkeld. Ontwikkelingslanden hebben recht op een aparte status en zouden niet onmiddellijk aan alle regels moeten hoeven te voldoen; beschermingsprogramma's dienen structureel aanwezig te zijn voor die groepen die dreigen het slachtoffer te worden van liberaliseringsmaatregelen;
- demping van de nog steeds wijder wordende kloof tussen rijk(er)e en arme landen in termen van hun vermogen tot participatie in de 'knowledge society': capaciteitsontwikkeling in research, ontwikkeling, kennisoverdracht en –uitwisseling, en wat dies meer zij.
- TRIPs. Multilaterale regelingen inzake eigendomsrechten dienen uit te gaan van onderschikking aan de belangen en behoeften van de armen (bijv. op de gebieden van medicijnen, en zaden). Die dienen toegang te krijgen tot wat zij nodig hebben tegen redelijke prijzen. Traditionele kennis dient beschermd te worden tegen invasies van monopolioïde en anderszins machtige economische belangen.
- Multilaterale Overeenkomsten inzake Investerings dienen evenwichtige, rechtvaardige en duurzame grensoverschrijdende bewegingen van kapitaal af te dwingen en een billijke toegang tot kapitaal te garanderen. Door zulke verdragen ingestelde regimes met betrekking tot openstelling voor kapitaalbewegingen dienen het staten mogelijk te maken om gefaseerd en getemporiseerd het proces van integratie in internationale kapitaalmarkten in te

gaan. De volatiliteit van kapitaalbewegingen dient te worden beheerst en qua intensiteit teruggedrongen.

3) **Duurzaamheids- 'governance'**

Het onderwerpen van marktkrachten aan maatschappelijke, politieke doeleinden en krachten is een noodzakelijke voorwaarde (overigens niet een voldoende voorwaarde) voor het bereiken van een rechtvaardiger verdeelde en duurzame welvaart. In termen ontleend aan Habermas (1982) dient er m.i. te worden gestreefd naar (democratisch gecontroleerde) repolitisering van het maatschappelijk domein, waar nu economische krachten domineren.

Er valt van alles te zeggen over *governance* in het algemeen (en de slechte *track record* van regeringen/state daarbij in veel landen); ik laat dat achterwege. Er valt ook van alles te zeggen over mondiale *governance* en ook dat laat ik achterwege, behalve dat ik vind dat in de uitwerking van de Verklaring van Tilburg expliciet moet zijn, dat de ondertekenaars ervan voorstanders zijn van een formeel multilateraal systeem boven elke andere denkbare vorm. Dat betekent wat mij betreft dan eerder hervorming en versterking van de VN dan de afbouw ervan. Er is ewel gepleit voor 'managed globalisation' (in plaats van het vigerende neoliberale mondialiseringsproject), maar ik zou liever denken in termen van 'governed globalisation'. Ik bepleit overigens ook: versterkte regionale eenheden (zie II).

Voor *duurzaamheids-governance* stel ik voor:

3.1: Multilaterale structuren:

- Er moet worden gestreefd naar een sterke milieuinstantie binnen de VN-organisatie ter behartiging van het mondiale milieubelang. Het orgaan dient multilateraal werk te co-ordineren op gebieden als milieukwaliteit, biologische diversiteit, natuurlijke hulpbronnenbeleid. WSSD heeft geen instituties weten te scheppen die verantwoordelijkheid kunnen nemen op terreinen zoals 'delinking' (ontkoppeling van economische groei en milieudegradatie), verandering van productie- en consumptiepatronen e.d. In die sterke multilaterale milieuorganisatie dienen deze aspecten binnen haar mandaat te zijn gebracht. Het orgaan moet normen kunnen vaststellen, inspecteren *en handhaven*. Het orgaan moet disputen kunnen regelen (*a la* WTO).
- Tegelijkertijd moeten ook op continentale schaal milieuorganisaties ontstaan, die onder democratische controle de grenzen van de milieugebruiksruimte en de ontwikkeling van het economisch proces daarbinnen bewaken.
- Ook andere internationale organisaties dienen in hun mandaten en missies duurzaamheid als doelstelling of rasndvoorwaarde te incorporeren (en daar vervolgens naar te handelen). WTO is al genoemd; daarnaast moeten met name ook de Wereldbank (en IMF) genoemd worden.
- Het democratisch tekort (de onververtegenwoordiging in de relevante bestuurslagen van de OECD-landen) in organen als WB, IMF, G-8 etcetera dient te worden opgelost wil de geloofwaardigheid (en dus de duurzaamheid) van zulke instanties aanwezig blijven. De nieuwe realiteiten op dit punt (de positie van bijvoorbeeld de BRIC-landen, de sterk veranderde betrekkingen met het IMF, etc) strekken verder dan wat er feitelijk aan 'reform' wordt gedaan.

3.2: Multilaterale milieuverdragen

Uitbreiding en versterking multilaterale milieuverdragen (MMVs) en daarop gebaseerde uitvoeringsprotocollen. UNFCCC en de Convention on Biodiversity zijn voorbeelden van MMVs, maar er zouden er meer dienen te zijn, o.a. op het gebied van hulpbronnen (en water). We zien aan het Kyoto-protocol (tot 2012) hoe weinig garantie op afdoende uitvoering zulke MMVs bieden. Op de korte termijn dient alles te worden aangewend om toe te werken aan een succesvolle en afdoende opvolger voor het Kyoto-protocol te realiseren (de EU trekt daarop zich goed aan), ook al vanwege de positieve uitwerking die dit kan hebben bij andere MMVs en bij pogingen het MMV-stelsel uit te bouwen.

3.3: Toekomstige generaties hebben rechten

Willen de economische krachten werkelijk beïnvloed worden door overwegingen van schaarste aan natuur en milieu op langere termijn en door de belangen van toekomstige generaties en andere soorten, dan moeten er eigendomsrechten of milieugebruiksruimte-claims worden toegekend aan die andere soorten en generaties.

- Rechten op een schoon milieu en toegang tot natuurlijke hulpbronnen moeten worden vastgesteld, evenals de verplichtingen die het gebruik maken van de biosfeer met zich brengt: aansprakelijkheidsregelingen voor ecologische schade, ketenverantwoordelijkheid voor producten bij de producent, etc.D

- De werkingssfeer van het Vervuiler Betaalt principe dient internationaal te worden, en het principe dient te worden uitgebreid tot “user pays”.

- Een nieuw internationaal systeem voor grondstoffenbeheer. Voor cruciale uitputbare grondstoffen dient een systeem te worden ontworpen dat ervan uitgaat dat toekomstige generaties mede-eigenaren of mede-rechtbhebbers zijn. Opbrengsten uit grondstoffen dienen deels te worden gekanaliseerd naar investerings- en stabilisatiefondsen die “Dutch disease” voorkomen en scherpe fluctuaties in de prijzen kunnen voorkomen.

3.4: Gedrageregimes voor internationale bedrijfsleven.

Er dienen mondiale regimes te zijn voor het garanderen van duurzame en eerlijke economie en die ook het handelen van het (internationale) bedrijfsleven inkaderen. “Corporate social behaviour” (maatschappelijk verantwoord ondernemen) is geen zaak van vrijwillige codes en goede wil alleen, maar dient internationaal te worden gereguleerd, inclusief sancties bij schending van afspraken. WSSD wilde expliciet niet de weg naar nieuwe regimes inslaan, en hield het bij de OECD-Code of Conduct, maar m.i. dient verder te worden gegaan.

II Achtergronden bij het bovenstaande³

In het economische proces in markteconomieën (en met name in de mondiale economie zoals wij die kunnen zien ontplooiën) schuilt een structurele neiging in tot veronachtzaming van het duurzaamheidsaspect en de rechtvaardigheid jegens andere mensen, andere generaties en andere soorten: (i) inherente afwentelingstendenties (‘cost shifting’ van externe effecten zoals milieudegradatie), en (ii) inherente groeitendenties (‘accumulatie’), met name voor wat betreft de materiële component in die groei. De maatschappelijke of politieke beheersing van

³ Een en ander vooral ontleend aan Opschoor 1993 en Opschoor 2003.

die tendenties is tot op heden onvoldoende sterk geweest, door (iii) de achterstelling van het milieu in maatschappelijke en politieke afwegingen (bijv. door discontering van toekomstige effecten en perspectivische verkleining van effecten ver weg). Achter die achterstelling gaat daarnaast nog een andere factor schuil: een politiek "klimaat" gekenmerkt door termen als onmaakbaarheid, marktconformiteit, neoliberalisme. De combinatie van skepsis inzake de maakbaarheid (op welke schaal ook) van maatschappelijke structuren en het geloof in het wenselijk zijn van een vrijlating van de interacties tussen maatschappelijke actoren leidt tot een neoliberale markteconomie die in feite als systeem a-moreel is (Habermas 1982) en in feite machtsgestuurd. Mijn eigen perspectief daarbij bouwt voort op een gedachte van Habermas (1982), die de menselijke 'leefwereld' kenschetst als gekolonialiseerd door de (a-morele) systemen van economie en politiek. Ik breid dat op twee manieren uit. Kort door de bocht: (i) *globalisation* zoals wij die hebben gezien, maakt dat van die twee systemen het economische is gaan overheersen, en (ii) de menselijke leefsfeer heeft de biosfeer gekolonialiseerd. Tegen (i) is verzet mogelijk op basis van *countervailing power*: een maatschappelijk gedragen (en gecontroleerd) proces van repolitisering (waar we misschien het aarzelande begin heden ten dage van meemaken, o.a. in en rond het World Social Forum). Tegen (ii) is verzet nog moeilijker, alleen al omdat hier de mens als een kat op (al) het resterende spek zit – dat vergt dus zeker in het rijkere deel van de maatschappij ook nog eens een culturele en ideologische omslag (Goudzwaard 1976).

Wat de economische mondialisering ('globalization') betreft, kan een onderscheid worden gemaakt tussen *processen* van o.a. technologische en culturele aard, die een tendentie tot schaalvergroting en zelfs internationalisering inhouden van tal van maatschappelijke activiteiten enerzijds, en het globaliserings*project*, waarbij, voor wat betreft de economische dimensies, vanuit neoliberale opvattingen (zoals met name verwoord in de zogenaamde Washington Consensus tussen Wereldbank, IMF en de regering van de VS) op mondiale schaal wordt toegewerkt naar liberalisatie en privatisering van instituties en verhoudingen, aangestuurd vanuit 'gezond' macroeconomisch en monetair beleid op nationaal en internationaal niveau.

Zorgen die dat denkmodel opriep bij de implementatie ervan, hebben geleid tot verschillende reacties (Opschoor 2003):

- (1) aanpassing van het globaliseringsproject binnen de bestaande instituties en structuren (iets wat als 'globalisation-light' kan worden aangeduid),
- (2) pleidooien voor het opnieuw versterken van staten en regionale blokken teneinde het proces te beheersen vanuit een stelsel algemeen aanvaarde doelstellingen en normen ('managed'/'governed' globalization),
- (3) de ontwikkeling van nieuwe 'countervailing power' vanuit de civil society: het World Social Forum, en
- (4) voorstellen (tijdens en na de Wereld Top voor Duurzame Ontwikkeling, Johannesburg 2002) voor nieuwe coalities ('partnerships') tussen nationale overheden, de private sector en civil society.

Hoe kan het economische proces zo worden geregeld en gevoed dat geen afwenteling van milieudegradatie en geen achterstelling van duurzaamheidsbelangen plaatsvindt en dat de accumulatieneiging voldoende wordt beheerst of afgeremd. Daaraan zit een institutionele kant (die ik in dit stuk enigszins uitwerk) en een ideologische, die ik hier kortheidshalve alleen maar aanduid: een "vooruitgangsgeloof" (zie Goudzwaard 1976) en een individualistisch/utilitaristische sociale ethiek zoals die wordt uitgewerkt in de mainstream

van de economische wetenschap (met als resultaat: een ongelegitimeerd vertrouwen in marktmechanismen, economische groei en het aprioristisch 'gelijk' van stemrecht en koopkracht bezittende burgers. Een effectieve invoering van de checks en balances in het wereldwijde economische systeem vergt het bestaan (of ontstaan) van een breed en robuust draagvlak voor interventie, wat impliceert dat van deze ideologische perspectieven breed afstand wordt genomen. In essentie is dit wat er via het World Social Forum gebeurt.

In een op concurrentie gebaseerde economische orde kan afwenteling worden bestreden door te sleutelen aan de externe condities voor marktpartijen. Deze heeft ten doel om afwenteling duurder te maken dan wat het aan de vervuiler zou kosten om zelf die milieueffecten te voorkomen. Dat kan via geëffectueerde ge- en verboden; het kan door een milieu-aantaster wettelijk aansprakelijk te stellen voor milieuschades ten gevolge van zijn activiteiten; een derde weg is het belasten van milieu-onvriendelijke of niet duurzame activiteiten, zodanig dat de afwenteling onaantrekkelijk wordt (bijvoorbeeld een heffing). Groei kan in eerste instantie worden omgebogen of beheerst, door maatregelen die de afwenteling voorkomen. Maar dat kan onvoldoende blijken: er zal mogelijk fundamenteeler moeten worden gewerkt: de groei drang zelf moet worden aangepakt. Groei drang is het logisch gevolg van de met de markteconomie gegeven decentrale wijze van beslissen over productie, investeringen en wat daarmee samenhangt. Groei drang beheersen betekent uiteindelijk het verminderen van onzekerheid en ongelijkheid, van concurrentie tussen zelfstandig opererende bedrijven en landen. Groei drang vloeit ook voort uit verschillen in welstand en beheersing ervan vergt dus een ontwikkeling naar meer gelijkheid tussen groepen of klassen binnen landen, en naar meer gelijkheid tussen landen. Het belangrijkste antwoord op achterstelling is: tegenkracht of tegenmacht ontwikkelen en uitoefenen ('countervailing power' - Galbraith). Soms ontstaat tegenkracht spontaan en uit ze zich zelfs via het marktproces. Vaker moet tegenkracht 'van buiten af' op het economisch proces worden uitgeoefend. Achterstelling van milieubelangen kan het gevolg zijn van het 'prisoners' dilemma'. Men kan alleen maar uit dit dilemma komen door internationale samenwerking of integratie. Veel hedendaags internationaal milieuoverleg staat in het teken van het zoeken naar argumenten voor vrijwillige samenwerking op grond van eigen belangen: men zoekt naar 'positive sum game'-situaties (bijvoorbeeld in de sfeer van de verzuringsproblematiek en de broeikasbestrijding). Er moet echter worden gevreesd dat op den duur de mogelijkheden voor het scheppen van 'positive sum game'-situaties uitgeput zullen zijn. Inmiddels zal er dan een voldoende ontwikkeld systeem van internationaal aanvaarde rechtsregels en instituties moeten zijn, wil het internationale milieubeleid die barrière kunnen doorbreken.

Literatuur:

Goudzwaard B. Kapitalisme en vooruitgang. Assen, Van Gorcum, 1976.

Goudzwaard B. en H.M. de Lange. Genoeg van teveel/genoeg van te weinig: wissels om in de economie. Baarn, Ten Have, 1986.

Habermas, J.: The Theory of Communicative Action. Vol II: Lifeworld and System: a critique of Functionalist Reason Beacon Press Boston 1989 (origineel in Duits: 1981)

Opschoor J.B. Economische Expansie en de beperkte Milieugebruiksruimte. In Frank Biesboer (red). "Greep op Groei". Strohalm/Jan van Arkel 1993.

Opschoor J.B.: 'Sustainability': a Robust Bridge over Intertemporal Societal Divides? In: Seters, Paul van, Gaay Fortman, Bas de, Ruiter, Arie de (eds): Globalisation and its new divides. Dutch University Press, Amsterdam, 2003.

Sachs, W. and H. Agrawal (eds) (2002), Fairness in a Fragile World: Memorandum for the World Summit on Sustainable Development, Berlin: Heinrich Böll Foundation.

Stiglitz J. Making Globalization Work: the next steps to global justice. Penguin/Allen Lane, 2006.

WCED (World Commission for Environment and Development). Our common future. Oxford, Oxford University Press, 1987.